

Maria GagackaUniwersytet Technologiczno-Humanistyczny
w Radomiu, Polska**BUDOWA POTENCJAŁU SPOŁECZNOŚCI JAKO WYZWANIE
DLA ŚRODOWISKOWEJ PRACY SOCJALNEJ****Wprowadzenie**

Pomoc społeczna jako instytucja i główny instrument będący w dyspozycji państwa ma służyć eliminowaniu nierówności społecznych, a tym samym realizacji zasady sprawiedliwości społecznej¹. Ustawowo określony katalog jej zadań nie sprzyja jednak adekwatnej ochronie jednostek przed nowymi problemami i pojawiającymi się ryzykami. Warto podkreślić, że organizacja systemu pomocy społecznej, powstała na początku lat 90. minionego wieku, nie tylko nie stanowi skutecznego instrumentarium rozwiązywania nowych kwestii społecznych, lecz także nie odpowiada współczesnym rozwiązaniom stosowanym w państwach zachodnich². Dynamika życia społecznego i skala zmian, które stają się codziennością współczesnych jednostek jest niespotykana w ich dotychczasowych doświadczeniach. Konsekwencją dynamicznie dokonujących się przemian jest zwiększający się obszar niepewności i ryzyk dotyczących nie tylko jednostki, lecz całe grupy społeczne.

Konieczność radzenia sobie z permanentnie występującą niepewnością prowadzi do szeregu negatywnych konsekwencji, jak poczucie wyalienowania, bezsensu czy bezradności. Wobec tych przemian społecznych rozwój różnych form pomocy, wyrażający się tworzeniem nowych technik i instrumentów wsparcia czy też powoływaniem nowych instytucji, ma swoje głębokie uzasadnienie społeczne i kulturowe. W warunkach niepewności coraz większego znaczenia nabiera środowisko lokalne jako przestrzeń życia jednostek, budująca ich poczucie bezpieczeństwa i stanowiąca sieć wsparcia.

Pojęcie wspólnoty pojawia się często w kontekście budowania, funkcjonowania społeczeństwa obywatelskiego, a także jako czynnik determinujący jakość życia jednostek. Obydwa te konteksty stanowią ważne wyznaczniki pracy socjalnej. Metoda organizowania społeczności lokalnej, jako proces upodmiotowienia członków

¹ A. Olech, *Praca socjalna a inne profesje: punkty styczne i rozłączne*, [w:] *Pracownicy socjalni i praca socjalna w Polsce. Między służbą społeczną a urzędem*, pod red. M. Rymczy, Warszawa 2012, s. 343.

² M. Grewiński, B. Skrzypczak, *Środowiskowe usługi społeczne – nowa perspektywa polityki i pedagogiki społecznej*, Warszawa, 2011, s. 21-30.

danej społeczności lokalnej, budowania sieci współpracy oraz tworzenia lokalnych struktur, jest uznawana na najbardziej efektywny instrument, który w sposób stały ma wspierać rozwój lokalny. Choć proces ten ma charakter długofalowy, to jednak może skutecznie umożliwić społeczności rozwiązywanie wspólnych problemów. Celem opracowania jest przedstawienie programu budowania lokalnej wspólnoty jako jednego z fundamentów pracy środowiskowej i włączania w jego realizację jednostki, grupy nieformalne oraz organizacje pozarządowe. Takie ujęcie uwypukla nie tylko prorozwojowe funkcje samorządności i rolę organizacji pozarządowych w jej promocji, lecz także umożliwia poszukiwanie innych modeli organizacyjnych rozwoju społeczności lokalnych, które pozwolą na przezwyciężanie ich słabości oraz wzmacnianie ich potencjału.

Środowisko społeczne jako obszar pracy socjalnej

Funkcjonujący w Polsce od 2004 r. system pomocy społecznej nastawiony jest na promowanie działań aktywizujących, które mają na celu usamodzielnianie osób wykluczonych społecznie bądź takim wykluczeniem zagrożonych. Dominujące podejście przeorientowało sposób podejścia do rozwiązywania problemów społecznych. W proces ich rozwiązywania włączano rekomendacje płynące z nowych tendencji w zakresie polityki społecznej, takich jak: obywatelska polityka społeczna, polityka aktywizacji czy pluralizm i wielosektorowość w zakresie dostarczania usług socjalnych. Przesunięcie akcentów z modelu opiekuńczego i ratowniczego pomocy społecznej w kierunku mieszanego systemu pomocniczego z rozbudowanymi usługami aktywizacji i reintegracji społecznej spowodowało nie tylko renesans indywidualnej i grupowej pracy socjalnej, lecz także nacisk na pracę środowiskową³.

Z drugiej strony współczesne procesy globalizacyjne, ze swoją dynamiką i ekspansywnością, zasadniczo zmieniają warunki procesów uspołecznienia jednostek, rozrywając sieci wsparcia dostępne jednostkom i je wspierające⁴. Jednakże jakby wbrew logice procesów globalizacyjnych przekonanie, że rozwój społeczności jest istotnym czynnikiem determinującym jakość życia, a rozwój człowieka i zaspokajanie jego potrzeb może się odbywać tylko w warunkach prawidłowo funkcjonującego środowiska lokalnego, nie ulega zmianie i coraz szerzej kształtuje społeczne postawy. W obliczu zachodzących przemian społecznych pojawia się konieczność reinterpretacji poszerzenia dotychczasowego desygnatu pojęcia środowiska lokalnego, wychowawczego.

³ M. Grewiński, *Od systemu opieki poprzez politykę pomocy do aktywizacji i integracji społecznej w Polsce*, [w:] *Współczesne tendencje w pomocy społecznej i pracy socjalnej*, pod red. M. Grewińskiego, J. Krzyszkowskiego, Warszawa 2011, s. 16-17.

⁴ J. Kida, *Porozrywane sieci wsparcia, czyli o poszukiwaniu wspólnoty*, [w:] *Lokalne sieci wsparcia*, pod red. M. Gagackiej, K. Głębickiej, Radom 2010, s. 80-85.

Kategoria wspólnoty lokalnej jako obszaru, w której jednostka funkcjonuje i zaspokaja swoje potrzeby jest filarem analiz socjologicznych, jednakże jej treść zmienia się w zależności od czasu historycznego oraz rozwoju tej dyscypliny. Socjologowie zgodni są, że konstytuują ten konstrukt pojęciowy trzy składniki: przestrzeń, wspólne powiązania (więzi) oraz społeczne interakcje. Polska socjologia zwraca uwagę na dwa poziomy strukturalizacji społeczeństwa:

- świadomościowy – traktujący terytorium jako korelat psychospołecznego doświadczenia,
- integracyjny – obejmujący całość styczności i kontaktów społecznych w obrębie danego terytorium.

Paweł Starosta uważa, że jest to taki typ struktury społeczno-przestrzennej, którego cechami konstytutywnymi są: geograficzne terytorium określające jedno skupisko ludzi, zamieszkałą tam ludność, systemy powiązań, zależności i instytucji sprawiające, że całość jest wewnętrznie zintegrowana, tzn. zdolna do podejmowania wspólnych działań na rzecz rozwiązywania nurtujących ją problemów, oraz pewien stopień psychicznego zespolenia całości lub części mieszkańców z daną strukturą społeczno-przestrzenną jako znaczącą wartością kulturową⁵.

Nieco szerszej kategorii opisującej ramy funkcjonowania jednostek używa T. Pilch. Jego zdaniem „środowisko lokalne oprócz zbiorowości społecznej zamieszkującej niewielki, względnie zamknięty obszar, oznacza również cały system instytucji służących organizacji życia zbiorowego, oraz mechanizmy regulujące zachowania jednostkowe i stosunki międzyludzkie, a więc obyczajowość, normy moralne, autorytety i wzory zachowań”⁶. Podstawą tak rozumianego środowiska jest wiele elementów, wśród nich: materialna baza zaspokajania najistotniejszych interesów i potrzeb odczuwanych przez większość grup i jednostek żyjących na określonym terytorium, przeważający typ kultury i tradycji, wokół którego organizuje się lub może się organizować większość członków społeczności, mający zdolność ekspansji na jednostki pozostające poza jego obrębem, więź społeczna i komunikacja interpersonalna, mająca zdolność integrowania ludzi w celu najpełniejszego zaspokajania wspólnych interesów (aktualnych i potencjalnych), ideały i wzory życia, przyjmowane i naśladowane spontanicznie, przez większą część zbiorowości i stanowiące „zobowiązanie dla innych segmentów społeczności, zdolność formalnych elementów więzi społecznej do kreowania zobowiązań nieformalnych, wytwarzania gotowości do kierowania się kontrolą wewnętrzną w respektowaniu norm społecznych.

Jednakże środowisko lokalne, w którym przebiega proces socjalizacyjny, ulega stałym przemianom, których źródłem – obok wspomnianych wcześniej konsekwencji modernizacji – jest też rozluźnienie więzi międzyludzkich, narastająca anoni-

⁵ P. Starosta, *Poza metropolią: wiejskie i małomiasteczkowe zbiorowości lokalne a wzory porządku makrospołecznego*, Łódź 1995, s. 31-32.

⁶ T. Pilch, *Środowisko lokalne – struktura, funkcje, przemiany*, [w:] *Pedagogika społeczna*, pod red. T. Pilcha, I. Lepalczyk, Warszawa 1995.

mowość życia, zanik instytucji sąsiedztwa i osłabienie znaczenia kontroli społecznej oraz deprecjacja społecznego znaczenia instytucji zbiorowych i autorytetów”⁷.

Wobec tych przemian postulaty rewitalizacji czy też budowania potencjału społeczności lokalnych stają się wyzwaniem zarówno dla rozwojowych aspiracji samorządów, jak i dla środowiskowej pracy socjalnej.

Organizowanie społeczności lokalnej – istota środowiskowej pracy socjalnej

Organizowanie społeczności lokalnej to proces upodmiotowienia członków danej społeczności lokalnej, budowania sieci współpracy oraz tworzenia lokalnych struktur, które w sposób stały mają wspierać rozwój lokalny. Proces ten ma charakter długofalowy i ma umożliwiać społeczności rozwiązywanie wspólnych problemów poprzez wzmacnianie potencjału grup, a także całej społeczności⁸.

Wyróżniając obszary aktywności składające się na współczesną pracę socjalną, obok mikropraktyki – określanej jako kliniczna praca socjalna czy też praktyka bezpośrednia (związana z pracą, z osobą i rodziną) – wymienia się makropraktykę, dotyczącą pracy socjalnej ze społecznością lokalną, a także organizowania społeczności lokalnej, co obejmuje obszar koordynowania usług (wiąże się to z oddziaływaniem na warunki życia jednostek).

Organizowanie społeczności lokalnej, jako model OSL, J. Przywojska charakteryzuje jako metodę opartą na założeniu, że integracja ze społeczeństwem osób i rodzin ze środowisk i obszarów marginalizowanych nie jest możliwa bez oddziaływania również na ich środowisko życia, w szczególności na funkcjonowanie społeczności lokalnej, w której toczy się ich życie⁹. Dlatego istotną rolę w organizowaniu społeczności lokalnej pełni praca środowiskowa, która buduje lokalne środowisko obywatelskie i funkcjonuje w tych społecznościach, w których występuje jakaś bezsilna część ich członków¹⁰.

Organizowanie społeczności lokalnej jest jednym z działań sprzyjającym aktywnej integracji, co zostało zaakcentowane w trzecim priorytecie „Krajowego Programu Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar

⁷ T. Pilch, *Spory o szkołę. Pomiędzy tradycją a wyzwaniami współczesności*, Warszawa 1999, s. 300.

⁸ B. Kowalczyk, K. Wódz, *Blok rozszerzający 2. Ramowy model środowiskowej pracy socjalnej/organizowania społeczności lokalnej – projekt zmian w pomocy społecznej*, [w:] *Organizowanie społeczności. Modele i strategie działania*, pod red. K. Wódz, B. Kowalczyk, seria Nowa Praca Socjalna 13, Warszawa 2014, s. 34-35.

⁹ J. Przywojska, *Nowe zarządzanie i governance w pracy socjalnej. Nowe zarządzanie i governance w pracy socjalnej*, Warszawa 2014, s. 145.

¹⁰ B. Skrzypczak, *Organizowanie społeczności lokalnej – pedagogiczne uwarunkowania środowiskowej usługi społecznej*, [w:] *Środowiskowe usługi społeczne – nowa perspektywa polityki i pedagogiki społecznej*, red. M. Grewiński, B. Skrzypczak, Warszawa 2011 s. 66-67.

aktywnej integracji”¹¹. Współczesną misją służb społecznych jest troska o środowiska lokalne, w tym rodzin i osób doświadczających deprivacji, co w konsekwencji przejawia się ich wykluczeniem z różnych obszarów społecznego życia. Dlatego służby te, kierując swe działania do osób, rodzin i lokalnej społeczności, tym samym umożliwiały osobom marginalizowanym i wykluczonym samodzielność życiową. Program wskazuje, że wyrazem tego ma być m.in. aktywność obywatelska w publicznej sferze włącznie z angażowaniem społeczności lokalnej. Program ten zakłada szereg działań doprowadzających do pełnej integracji członków środowiska lokalnego poprzez metodę OSŁ. Ich realizacja mieści się w obszarze realizacji polityki aktywnej integracji. Potrzeba tych działań wymaga zaangażowania jednostek organizacyjnych pomocy społecznej. Kładzie się nacisk na pośredniczenie służb społecznych pomiędzy klientem zbiorowym a zasobami kierowanej do nich pomocy poprzez działania instytucjonalnie zintegrowane. Współcześnie na popularność organizowania społeczności lokalnej w Polsce wpływa m.in. aktywność stowarzyszenia Centrum Aktywności Lokalnej – CAL. Organizacja ta propaguje podejmowanie działań animacyjnych w społecznościach lokalnych. Praca środowiskowa rozwijana jest w ramach działań publicznych i niepublicznych, często poza systemem pomocy społecznej, co jest nowatorską metodą pracy ze społecznością lokalną¹². Środowiskowa praca socjalna jako organizowanie społeczności jest współdziałaniem aktywizującym członków lokalnej społeczności. To prowadzone jednocześnie edukacja i animacja społeczna, czyli działania na rzecz usamodzielnienia i upodmiotowienia osób i środowisk społecznie oraz ekonomicznie marginalizowanych¹³.

Jak podkreśla K. Wódz, „organizowanie społeczności sprowadza się do mobilizowania grup i zbiorowości terytorialnych do samodzielnego diagnozowania swoich potrzeb i do aktywnego udziału w ich zaspokajaniu”¹⁴. Istotą pracy środowiskowej jest zmierzanie ku umocnieniu, tworzeniu sieci kontaktów i powiązań grupowych, aby ludzie mogli zmieniać swoje sytuacje. Dzięki przeprowadzeniu procesu zmian opartych na modelu OSŁ społeczność lokalna tworzy swój program bazujący na swoistych doświadczeniach i potrzebach, uczestniczy w podejmowaniu dotyczących ją decyzji. Działania lokalne to suma wysiłków mieszkańców, a także władz lokalnych zmierzających do zaspokojenia podstawowych potrzeb. Zaanga-

¹¹ Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji, Warszawa 2014, www.mpips.gov.pl.

¹² M. Rymśza, *Praca środowiskowa – od tradycji do teraźniejszości*, [w:] *Praca środowiskowa w Polsce – tradycja i teraźniejszość*, red. M. Rymśza, Warszawa 2014, s. 8-9.

¹³ M. Mendel, M. Rymśza, *Po co nam pracownicy socjalni – organizatorzy społeczności? Solidarność, partnerstwo, przymierze w środowiskowej pracy socjalnej*, [w:] *Pracownicy socjalni i praca socjalna w Polsce – między służbą społeczną a urzędem*, red. M. Rymśza, Warszawa 2012, s. 319-320.

¹⁴ K. Wódz, *Wprowadzenie. Podstawowe definicje*, [w:] *Nowa praca socjalna. Organizowanie społeczności. Modele i strategie działania*, red. K. Wódz, B. Kowalczyk, Warszawa 2014, s. 17.

zowanie we wspólne przedsięwzięcia wzmacnia skuteczność wspólnego działania i nadaje im znaczenie, poprzez co wpływa również na rozwój osobisty i społeczny. Wypracowuje bowiem u ludzi umiejętności, pewność siebie, poczucie kontroli nad własnym życiem¹⁵. Współpraca w społecznościach lokalnych to proces polegający na rozwoju niosącym doświadczenie zbiorowe i indywidualne. Jest to doświadczenie lokalnej edukacji społecznej opartej na dzieleniu się wiedzą, doświadczeniami, umiejętnościami, świadomością, co ma doprowadzać do zmiany¹⁶.

Organizowanie społeczności lokalnej rozumiane jako metoda makropraktyki w pracy socjalnej jest przeciwstawiana innym formom udzielanych świadczeń pomocy społecznej. Charakterystyczną cechą metody OSŁ jest jej nieformalny charakter w zaspokajaniu potrzeb społeczności lokalnej. Organizowanie społeczności lokalnej to podejmowanie działań będących w opozycji do świadczonych usług przez struktury pomocy społecznej, które są zbiurokratyzowane, a realizacja działań odbywa się poprzez sformalizowane, narzucone procedury.

Program budowania potencjału środowiska społecznego

Lokalna polityka społeczna i praca socjalna, będąca instrumentem integracji społecznej członków wspólnot, oraz zaspokajanie potrzeb jednostkowych i społecznych odpowiadających obiektywnym wymaganiom i aspiracjom członków zbiorowości wymaga tworzenia warunków instytucjonalnych¹⁷. Samorząd terytorialny uznawany jest więc za podstawową formę ładu społecznego demokratycznych i obywatelskich społeczeństw¹⁸.

A. Piekara – jeden z twórców odrodzonej po 1989 roku koncepcji samorządności – wskazywał na rolę organizowania się społeczeństwa wokół miejsca zamieszkania, wyzwalania inicjatyw społecznych, tworzenia więzi społecznych jako istotnego wyznacznika rozwoju. Podkreślał jednocześnie, że niezbędne minimum więzi społecznych, wykazujących tendencję do rozwijania się i sprzyjania procesowi integracji społecznej, jest niezbędne dla samoorganizacji danej społeczności lokalnej oraz wzbogacania i wzmacniania jej związków realnych z miejscem zamieszkania¹⁹.

B. Gąciarz i J. Bartkowski podkreślają fundamentalną z punktu widzenia rozwoju społeczno-gospodarczego cechę sfery publicznej, jaką jest zdolność do skutecznego wykorzystania zaangażowania właściwych zasobów i aktorów społecznych. Istotą rozwojowej misji samorządów w sferze polityki społecznej i pracy socjalnej jest więc zarówno adekwatne zaspokajanie potrzeb społeczności terytorialnych po-

¹⁵ B. Skrzypczak, *Organizowanie społeczności lokalnej*, s. 49-50.

¹⁶ Ibidem, s. 50-52.

¹⁷ H. Izdebski, *Samorząd terytorialny. Podstawy rozwoju i działalności*, Warszawa 2001.

¹⁸ M. Barański, S. Kantyka, S. Kubas, M. Kuś, *Samorząd terytorialny i wspólnoty lokalne*, Warszawa 2007.

¹⁹ A. Piekara, *Samorząd terytorialny i inne formy aktywności społecznej dawniej i dzisiaj*, Warszawa 2005, s. 169.

przez zapewnienie warunków ich zrównoważonego rozwoju, jak też mobilizowane zasobów kapitału ludzkiego i społecznego do rozwoju poprzez utrwalanie więzi społecznych, tożsamości kulturowej społeczności, oraz trwałe poszerzenie społecznej bazy rozwoju²⁰.

Samorząd Miasta Radomia, drugiego pod względem liczby mieszkańców ośrodka województwa mazowieckiego, uznał, że posiada on duży potencjał rozwojowy, charakteryzuje się bowiem walorami, dzięki którym może się rozwijać w sposób stabilny i zrównoważony. Obecnie poszukuje drogi rozwojowej, wykorzystując w tym celu swoje atuty. Znaczącą rolę w tym procesie odegrają zarówno władze lokalne, jak i obywatele, których partnerska współpraca może stać się dominującym czynnikiem rozwoju lokalnego. Tylko szeroki udział społeczności miejskiej we wdrażaniu strategicznych planów rozwojowych w życie, zaakceptowanie ich przez mieszkańców jest gwarantem sukcesu. Z punktu widzenia mieszkańców przestrzeń miasta jest przede wszystkim miejscem ich codziennego życia, w której stykają się i wzajemnie przenikają różne sfery funkcjonowania radomian: praca zawodowa, życie prywatne, odpoczynek i aktywność w czasie wolnym, działalność społeczna itp.

Więzi międzyludzkie powstające w najbliższym sąsiedzkim otoczeniu mają znaczący i bezpośredni wpływ na jakość życia, samopoczucie oraz bezpieczeństwo mieszkańców. W społecznej świadomości determinują także perspektywy rozwoju członków społeczności, tworzą społeczne sieci kreujące przyjazne środowisko życia²¹.

Analiza przemian społecznych zachodzących w Polsce pokazuje, że w przestrzeni relacji międzyludzkich ujawniają się negatywne tendencje związane z procesami rozwojowymi. Ich przejawem jest osłabianie, a w niektórych obszarach zanik więzi społecznych, rosnący indywidualizm, rozmycie postrzegania dobra wspólnego, osłabienie sąsiedztwa jako źródła wsparcia. Przyczyną takiego stanu jest rosnąca mobilność mieszkańców, wyrażająca się z jednej strony podejmowaniem zatrudnienia w znacznym oddaleniu od miejsca zamieszkania, z drugiej – zmianą miejsca zamieszkania do innych dzielnic czy nawet sąsiednich podmiejskich gmin. Czynniki te sprawiają, że co czwarty radomianin nie interesuje się tym, co się dzieje w mieście ani w jego najbliższym otoczeniu²². Z drugiej strony można zauważyć niezwykle dynamiczne zmiany aktywności lokalnej i zaangażowania w sprawy miasta. Systematycznie wzrasta liczba podmiotów funkcjonujących w sektorze pozarządowym i rośnie poziom ich profesjonalizmu. Przejmują one od samorządu nowe zadania obejmujące wytwarzanie, kreowanie i dostarczanie usług socjalnych dla mieszkańców.

²⁰ B. Gąciarz, J. Bartkowski, *Samorząd a rozwój. Instytucje, obywatele, podmiotowość*, Warszawa 2012, s. 10-12.

²¹ M. Gagacka, *Wpływ modernizacji na przemiany więzi sąsiedzkich*, [w:] *Umiejdzynarodowienie polskiej polityki społecznej – aspekty globalne i europejskie*, red. K. Głąbicka, M. Kubiak, Gdańsk 2013, s. 170-188.

²² M. Gagacka, *Zaangażowanie obywatelskie w lokalnej polityce społecznej, teoria a praktyka*, [w:] *Krajowe i międzynarodowe konteksty polityki społecznej*, red. J. Auleytner, Warszawa 2016, s. 251-276.

Wzrasta obszar kooperacji i partnerstwa między instytucjami publicznymi, trzecim sektorem, biznesem i mieszkańcami. Wymaga to od wszystkich uczestników życia społecznego zarówno zmian mentalnościowych, jak i szeregu nowych kompetencji, które są warunkiem skutecznego zaspokajania potrzeb mieszkańców i rozwoju i rozwoju wspólnoty²³.

Uwzględniając te czynniki, Rada Miasta w Radomiu uchwałą nr 452/2017 w dniu 27 marca 2017 r. przyjęła „Program wsparcia i rozwoju wspólnot i społeczności lokalnych w Radomiu” i powierzyła jego realizację Prezydentowi Miasta²⁴. Głównym celem programu jest rozwój społeczny mieszkańców i budowanie kapitału społecznego miasta Radomia poprzez pobudzenie i wzmacnianie oddolnej aktywności środowisk lokalnych, grup i liderów społecznych na rzecz swojego otoczenia, a także mechanizmów służących rozwojowi społeczeństwa obywatelskiego, w tym w szczególności mechanizmów usprawniających komunikację społeczną, współpracę i partnerstwa między- i wewnątrzsektorowe. Perspektywa realizacji programu została określona na lata 2016–2020²⁵. W trakcie prac nad programem, zgodnie z sugestiami partnerów społecznych biorących udział w pracach nad projektem, wyodrębniono dwa obszary istotne dla rozwoju wspólnoty, zwiększenia identyfikacji z miejscem zamieszkania i budowania tożsamości lokalnej.

Rosnąca rola sektora pozarządowego oraz oczekiwania społeczne dotyczące wpływu na kształt życia społecznego w lokalnej skali stawiają przed samorządem wiele wyzwań związanych z zarządzaniem partycypacyjnym. Aktywność obywatelska sprawia, że władze lokalne występują w odmiennej roli. Jest nią wspieranie kompetencji społecznych obywateli, którzy definiują i artykułują swoje problemy i potrzeby, tworzą plany działania i pozyskują środki niezbędne do ich rozwiązania. Redystrybucja władzy lokalnej dokonuje się poprzez takie instrumenty, jak: wprowadzenie i rozbudowanie dialogu społecznego, wspomaganie procesu edukacji obywatelskiej, rozwoju trójsektorowej współpracy czy opracowania systemu wspierania sektora pozarządowego. W przekonaniu roli zarządzania partycypacyjnego w procesie budowy i rozwoju społeczeństwa obywatelskiego w ramach programu sformułowano dwa cele szczegółowe:

- pobudzenie uczestnictwa obywateli i ich współodpowiedzialności za kształt lokalnego życia społecznego poprzez wspieranie i upowszechnianie idei samorządności.

²³ M. Gagacka, *Standaryzacja współpracy samorządów z organizacjami pozarządowymi*, [w:] *Partycypacja społeczna w samorządzie terytorialnym – aspekty prawne, ekonomiczne społeczne*, red. K. Głębicka, P. Śwital, Radom 2016, s. 225-244.

²⁴ <http://bip.radom.pl/ra/rada-miejska/uchwaly/37684,Uchwała-nr-4522017-w-sprawie-przyjecia-Programu-wsparcia-i-rozwoju-wspolnot-i-sp.html>.

²⁵ Autorka była koordynatorką prac nad opracowaniem założeń i celów programu, które prowadzono zgodnie z zasadami i praktyką partycypacji społecznej. Uczestnikami prac nad przygotowaniem programu byli: m.in. przedstawiciele środowiska naukowego, administracji publicznej, organizacji społecznych i grup inicjatywnych.

- podnoszenie jakości komunikacji społecznej i działań środowiskowych, w tym inicjowanie nowych form i metod pracy w społecznościach lokalnych w zakresie budowy świadomego społeczeństwa obywatelskiego.

Wynikają one z przekonania, że aktywność publiczna jest korzystna obustronnie. Zwiększa efektywność samorządu jako organu statutowo odpowiedzialnego za dostarczanie usług publicznych, z drugiej zaś strony aktywni obywatele lepiej zaspokajają swoje potrzeby. Partycypacja jest niezbędna z dwóch powodów:

- poszukiwania takich rozwiązań, które przy kurczących się środkach pozwolą obywatelom pełniej zaspokajać swoje potrzeby, korzystać z lepszych jakościowo usług społecznych,
- rosnącej komplikacji kwestii społecznych, których rozwiązanie wymaga udziału obywateli.

Aby zapewnić lepszą jakość decyzji władz i większe dla nich poparcie w ramach programu zaproponowano otwarty katalog działań nakierowanych na podejmowanie inicjatyw upowszechniających ideę samorządności. Jednakże z punktu widzenia lokalnej polityki społecznej i pracy socjalnej szczególnego znaczenia nabiera drugi obszar – lokalna aktywność.

Aktywność lokalna i budowa więzi społecznych może przybierać – zarówno zorganizowane, jak i spontaniczne – formy nieformalne i nieciągłe. Ważnym czynnikiem pobudzania aktywności społecznej jest jej usytuowanie jak najbliżej osób potrzebujących i zainteresowanych wsparciem bądź jego udzielaniem. Bliskość przestrzenna rodzi bliskość psychiczną, której praktycznym wyrazem jest właśnie wspólne działanie. Zaangażowanie społeczne jest ściśle powiązane poczuciem więzi z jednostkami lub grupami społecznymi na rzecz, których podejmowane są dobrowolne działania. Więzy te są czynnikiem mobilizującym jednostki i grupy do działań zbiorowych zarówno w aspekcie emocjonalnej gotowości do podejmowania działań na rzecz innych, jak i w realnych działaniach podejmowanych w poczuciu odpowiedzialności za ich los.

Aby cele te mogły być osiągnięte niezbędne jest między innymi stworzenie pożądanego przez partnerów społecznych modelu współpracy pomiędzy różnymi szczeblami władzy a organizacjami społecznymi.

Katalog celów szczegółowych mających uruchamiać lokalne zasoby społeczności jest szeroki i obejmuje:

- Wzrost zaangażowania organizacji pozarządowych oraz mieszkańców Radomia w życie publiczne i podejmowanie przez nich działań na rzecz najbliższego otoczenia.
- Kreowanie i umacnianie pozytywnego wizerunku radomskich NGO.
- Tworzenie warunków dla powstania inicjatyw i struktur non-profit funkcjonujących na rzecz społeczności.
- Wzrost wiedzy w zakresie zasad funkcjonowania sektora NGO i nowych technologii wspierających jego efektywność.
- Pobudzanie aktywności mieszkańców oraz poziomu ich zaangażowania w życie społeczne w najbliższym otoczeniu.

Działania realizowane w ramach tego obszaru powinny być – zgodnie z założeniami programu – nakierowane na podnoszenie poziomu komunikacji społecznej i angażowanie mieszkańców w przedsięwzięcia na rzecz dobra wspólnego poprzez opracowanie i realizację różnorodnych projektów. W procesie realizacji celów programu za priorytetowe uznane zostaną działania: nakierowane przede wszystkim na wsparcie wspólnot i społeczności lokalnych w budowaniu dobra wspólnego, pokazujące członkom społeczności lokalnej możliwości i mechanizmy dokonywania pozytywnych zmian, jakie niesie ze sobą dobro wspólne oparte na działaniach solidarnych, podnoszące, jakość komunikacji społecznej, aktywizujące lokalne społeczności, a szczególnie sąsiedztwa. Uznano, że działania na rzecz wspólnoty lokalnej i wzmocnienia sąsiedztw powinny być współtworzone przez mieszkańców, pracowników lokalnych instytucji oraz biznesu i dostosowane do potrzeb, warunków, możliwości czy wypracowanych zwyczajów w danym środowisku społecznym.

Przy realizacji zadań projektowych położono nacisk na zastosowanie instrumentarium typowego dla środowiskowej pracy socjalnej oraz na przestrzeganie właściwych dla tej metody zasad. Zaznaczono, że podjęcie działań powinno być poprzedzone analizą potrzeb oraz problemów środowiska lokalnego i wspólnie wypracowaną diagnozą wraz z propozycją możliwych rozwiązań. Na każdym etapie działań lokalnych mieszkańcy powinni mieć zapewniony stały dostęp do informacji oraz możliwość włączania się w działania i w proces decyzyjny. Animatorzy działań lokalnych powinni wykazać troskę o włączanie jak najszerszych grup mieszkańców we wspólne przedsięwzięcia i konsultacje. Należy poszukiwać przede wszystkim takich rozwiązań, które przyniosą długookresowe oddziaływanie, budujące trwałe więzi między mieszkańcami.

Międzysektorowa współpraca narzędziem budowy potencjału miejskiej społeczności

Wartość programów społecznych ukazuje proces ich wdrażania. Zaangażowanie przedstawicieli sektora pozarządowego w proces prac nad programem dało możliwość wypracowania różnorodnych i realnych rozwiązań w odpowiedzi na zaistniałe wyzwania. Można stwierdzić, iż nie tylko stał się on ważnym elementem wspólnego decydowania i działania, ale rozwinięciem założeń programu dotyczącym zacieśniania relacji interpersonalnych, utrwalania więzi społecznych, a tym samym pomnażaniem kapitału społecznego i budowania integracji społecznej. Stąd też nadzieje związane z pierwszą procedurą konkursową na realizację programowych projektów były ogromne.

Ogłoszony zgodnie z założeniami wielosektorowej polityki społecznej i wypracowanymi standardami współpracy samorządu z podmiotami społecznymi otwarty konkurs ofert na wsparcie wykonania zadania publicznego z zakresu działalności wspomagającej rozwój wspólnot i społeczności lokalnych spotkał się z umiar-

kowanym zainteresowaniem²⁶. Do procedury konkursowej przystąpiło siedem podmiotów, z których trzy nie spełniły wymogów formalnych. Do programu na tym etapie przystąpiły organizacje pozarządowe, mające już wcześniej doświadczenia w pracy środowiskowej, które poprzez realizację projektów konkursowych rozszerzyły obszar własnych działań statutowych. Zgłoszone projekty konkursowe objęły dwa główne cele programowe: pobudzanie partycypacji i rozwoju sektora pozarządowego, oraz pobudzanie procesów tworzenia więzi społecznych, sieciowego wsparcia i budowanie sąsiedztw.

Dwie organizacje wybrały działania z zakresu podnoszenia jakości komunikacji społecznej i inicjowania nowych form i metod pracy w społecznościach lokalnych w zakresie budowy świadomego społeczeństwa obywatelskiego. Nowo powstały Związek Stowarzyszeń Koalicja Organizacji Pozarządowych zadaniem projektowym uczynił zorganizowanie I Radomskiego Kongresu NGO pod hasłem „Samorząd, biznes, organizacje pozarządowe – trzy różne światy, a jednak działa”, którego ideą przewodnią była kwestia współpracy trzech sektorów: pozarządowego, samorządowego i biznesu. Celem wydarzenia, które odbyło się 19 maja 2017 r. była prezentacja dobrych praktyk współpracy międzysektorowej (współdziałania administracji państwowej, przedsiębiorstw i organizacji pozarządowych oraz grup nieformalnych) w Polsce, umożliwienie wymiany doświadczeń radomskich organizacji, instytucji i firm. Kongres był także szansą na dotarcie do nowych, młodych organizacji, inspirowania ich do współdziałania w ramach sektora i poza nim.

Stowarzyszenie Mleczna Droga poddało ocenie w procedurze konkursowej projekt „Salony Drogi Mlecznej”. To seria cyklicznych spotkań dyskusyjnych o tematyce społecznej i edukacyjnej w nietuzinkowej, innowacyjnej formie. Spotkania mają mieć luźny, nieformalny charakter, jednak w pełni merytoryczny, dotyczący istotnych spraw dla społeczności lokalnej. Projekt ma być otwarty dla wszystkich mieszkańców właśnie poprzez nieformalny duch „nie-konferencji” czy często hermetycznych konsultacji społecznych. Zapraszani eksperci i goście z różnych dziedzin, m.in. socjologii, urbanistyki, historii po nauki ścisłe, wezmą udział w debatach w radomskich lokalach, kawiarniach czy instytucjach kultury. W czasie kolejnych spotkań oraz na stronie internetowej projektu prowadzone będą wśród zainteresowanych sondy dotyczące potencjalnej tematyki debat. Sukces projektu tkwi w nietypowej i oryginalnej formie debaty, tzw. *fishbowl* [pol. akwarium]. Każdy z jej uczestników może w dowolnym czasie zając krzesło i dołączyć do „akwarium” w środku okręgu. Kiedy to nastąpi, jedna z osób aktualnie przebywająca w „akwarium” musi dobrowolnie opuścić środek i zwolnić krzesło. Dzięki częstym zmianom i rotacjom dyskusja jest dynamiczna i zwykle bardzo owocna. Wydarzenie odbywać się będzie w radomskich lokalach, kawiarniach bądź dostępnych instytucjach lokalnych.

²⁶ Zarządzenie Nr 2209/2017 Prezydenta Miasta Radomia z dnia 12 maja 2017 r. w sprawie: rozstrzygnięcia otwartego konkursu ofert Nr KZP/KP/VI/5/2017 na wsparcie wykonania zadania publicznego w 2017 r. z zakresu działalności wspomagającej rozwój wspólnot i społeczności lokalnych, <http://bip.radom.pl>.

Z punktu widzenia środowiskowej pracy socjalnej interesujące wydają się dwa pozostałe projekty, kładące nacisk na rewitalizację sąsiedztwa i więzi sąsiedzkich, z równoczesnym poszerzaniem oferty usług socjalnych dla osób ich pozbawionych. Caritas Pallotyńska Prowincji Chrystusa Króla Stowarzyszenia Apostolstwa Katolickiego Zespół Radom tworzy nową grupę wolontariatu, aby zaangażować mieszkańców radomskiej dzielnicy Młodzianów w charytatywne dzieła realizowane przez Caritas dla dobra wspólnoty lokalnej. Dotychczas funkcjonowanie tej organizacji jest oparte na działaniach zaledwie kilku osób. Środowisko lokalne mało się angażuje w te działania. Aby pobudzić inicjatywy lokalne, szczególnie w dziedzinie współodpowiedzialności za budowanie struktur wzajemnego wsparcia, aktywizacji działań międzysąsiedzkich, pomocy między znajomymi, pobudzenia działalności twórczej i artystycznej – zorganizowana zostanie grupa osób na zasadach wolontariatu. Co najmniej raz w miesiącu organizowane będą spotkania, w trakcie których poprzez szkolenia wolontariusze zapoznawać się będą z możliwościami różnego rodzaju działań, sposobem pozyskiwania środków na ich realizację oraz podejmować inicjatywy z zakresu kultury, sztuki, wypoczynku oraz wsparcia potrzebujących w przeróżnym zakresie. Działania w początkowej fazie będą miały za zadanie analizę potrzeb ludzi w najbliższej okolicy (środowiska lokalnego dzielnicy), nauczenie wolontariuszy rozpoznawania tych potrzeb w środowisku. Potem działania przejdą w konkretne inicjatywy, które zostaną przez wolontariuszy zainicjowane. Wśród katalogu zaproponowanych rozwiązań na popularyzację zasługuje wychodząca poza sferę dotychczasowych statutowych form pracy międzysąsiedzka pomoc w drobnych naprawach (np. regulacja oraz drobne naprawy i prace konserwatorskie rowerków i wózków dla dzieci oraz komputerów) czy też zaangażowanie w drobne naprawy sprzętu rehabilitacyjnego, sprzętu domowego wśród osób niepełnosprawnych (także porządki, odwiedzanie ich itp.).

Z kolei Stowarzyszenie Pomocy Osobom Niepełnosprawnym „Przyjaźni” proponuje projekt Aktywna wspólnota, który wspiera rozwój społeczny mieszkańców Radomia, głównie pobudzanie więzi sąsiedzkich oraz integrację małej społeczności osiedla Borki, podtrzymanie istniejących już relacji, a także ich wzmocnienie oraz nawiązanie nowych. Przyczynią się do tego zaplanowane w projekcie wspólne: warsztaty, spotkania, szeroko pojęte zajęcia kulturalno-rozrywkowe. Głównym trzonem projektu będą cykliczne spotkania integracyjne, zajęcia z szeroko pojętej kultury, zdrowia, które pozwolą wzmocnić aktywność środowisk lokalnych. Zaproponowane w projekcie działania cykliczne, będą obejmowały zajęcia w kilku blokach: artystycznym, edukacji kulturalnej, zdrowotnym, integracyjno-towarzyskim. Stowarzyszenie proponuje wykorzystanie szerokiego wachlarza metod i form pracy środowiskowej, które są odpowiednią na zróżnicowane potrzeby członków społeczności.

Zakończenie

Organizacja systemu pomocy społecznej nie stanowi w warunkach dynamicznych przemian społecznych skutecznego instrumentarium rozwiązywania nowych kwestii społecznych. Wobec tych zmian rozwój różnych form pomocy, wyrażający się tworze-

niem nowych technik i instrumentów wsparcia czy też powoływaniem nowych instytucji, ma swoje głębokie uzasadnienie społeczne i kulturowe. W warunkach niepewności coraz większego znaczenia nabiera środowisko lokalne jako przestrzeń życia jednostek, budująca ich poczucie bezpieczeństwa i stanowiąca sieć wsparcia. Metoda organizowania społeczności lokalnej, jako proces upodmiotowienia jej członków, budowania sieci współpracy oraz tworzenia lokalnych struktur, jest uznawana za najbardziej efektywny instrument, który w sposób stały ma wspierać rozwój lokalny. Choć proces ten ma charakter długofalowy, to jednak może skutecznie umożliwiać społeczności rozwiązywanie wspólnych problemów. Praktyka wprowadzania programów budowania potencjału społeczności lokalnych pokazuje, że jest to wyzwanie zarówno dla rozwojowych aspiracji samorządów, jak i dla wielosektorowej polityki społecznej oraz środowiskowej pracy socjalnej.

Streszczenie

Klasyczne metody pracy socjalnej ze względu na ich wąski zakres działania (jednostka, rodzina, mała grupa społeczna), jak i dominujące techniki pracy nie wyczerpują potrzeb związanych z pomocą potrzebującym i rozwiązywaniem lokalnych problemów społecznych. Takie szanse stwarza praca środowiskowa (ang. *community work*) poprzez wyeksponowanie znaczenia środowiska społecznego i społeczności lokalnej. Metoda środowiskowa, określana również w języku polskim jako metoda organizowania środowiska, jest działalnością, mającą na celu wspomaganie rozwoju całego środowiska i tworzących je ludzi, m.in. poprzez wspieranie społecznej aktywności, upowszechnianie pożądanego wzorów zaspokajania potrzeb i stosunków społecznych, oddolne organizowanie inicjatyw samopomocowych. Pobudzanie aktywności społecznej staje się wyzwaniem skierowanym nie tylko do grup zmarginalizowanych, ale i całych społeczności, chcących zachować poczucie tożsamości i więzi. Celem opracowania jest ukazanie systemowych działań samorządu lokalnego zmierzających do pobudzania i rozwoju potencjału swojej społeczności.

Summary

BUILDING THE POTENTIAL OF COMMUNITY AS A CHALLENGE FOR ENVIRONMENTAL SOCIAL WORK

The classic methods of social work (working with individuals and groups), due to their narrow range of activities (individual, family, small social group) and dominant work techniques do not exhaust the needs of helping people in need and solving local social problems. Such opportunities create community work, by exposing the importance of the social and community. The environmental method is a form of activity aimed at supporting the development of the whole environment and the people creating it. By promoting social activity, dissemination of desirable

patterns of satisfaction of social needs and relationships, bottom-up organization of self-help initiatives. Stimulating social activity is a challenge not only for marginalized groups, but also for the whole community who want to maintain a sense of identity and bond.

The aim of the study is to show systemic actions of local self-government aimed at stimulating and developing the potential of its community.

Słowa kluczowe: środowiskowa praca socjalna, polityka społeczna, społeczność lokalna, samopomoc, wsparcie.

Keywords: environmental social work, social policy, local community, self-help, support.

Bibliografia

- Barański Marek, Kantyka Sławomir, Kubas Sebastian, Kuś Małgorzata, *Samorząd terytorialny i wspólnoty lokalne*, Warszawa: Komandor, 2007.
- Elliot Anthony, *Współczesna teoria społeczna*, Warszawa: PWN, 2011.
- Gagacka Maria, *Standaryzacja współpracy samorządów z organizacjami pozarządowymi*, [w:] *Partycypacja społeczna w samorządzie terytorialnym – aspekty prawne, ekonomiczne społeczne*, red. Katarzyna Głąbicka, Paweł Śwital, Radom: Wyd. Uniwersytetu Technologiczno-Humanistycznego w Radomiu, 2016, s. 225-244.
- Gagacka Maria, *Wpływ modernizacji na przemiany więzi sąsiedzkich*, [w:] *Umieędzynarodowienie polskiej polityki społecznej – aspekty globalne i europejskie*, red. Katarzyna Głąbicka, Michał Kubiak, Gdańsk: Polskie Towarzystwo Polityki Społecznej, Uniwersytet Gdański, 2013, s. 170-188.
- Gagacka Maria, *Zaangażowanie obywatelskie w lokalnej polityce społecznej, teoria a praktyka*, [w:] *Krajowe i międzynarodowe konteksty polityki społecznej*, red. Julian Auleytner, Warszawa: Wyd. PTPS, Wyższej Szkoły Pedagogicznej im. Janusza Korczaka w Warszawie, 2016, s. 251-276.
- Gąciarz Barbara, Bartkowski Jerzy, *Samorząd a rozwój. Instytucje, obywatele, podmiotowość*, Warszawa: IFiS PAN, 2012.
- Grewiński Mirosław, *Od systemu opieki poprzez politykę pomocy do aktywizacji i integracji społecznej w Polsce*, [w:] *Współczesne tendencje w pomocy społecznej i pracy socjalnej*, red. Mirosław Grewiński, Jerzy Krzyszkowski, Warszawa: Mazowieckie Centrum Polityki Społecznej, 2011, s. 16-17.
- Grewiński Mirosław, Skrzypczak Bohdan, *Środowiskowe usługi społeczne – nowa perspektywa polityki i pedagogiki społecznej*, Warszawa: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, 2011.
- <http://bip.radom.pl/ra/rada-miejska/uchwaly/37684,Uchwala-nr-4522017-w-sprawie-przyjecia-Programu-wsparcia-i-rozwoju-wspolnot-i-sp.html>.
- Izdebski Henryk, *Samorząd terytorialny. Podstawy rozwoju i działalności*, Warszawa: LexisNexis, 2001.

- Kida Jadwiga, *Porozrywane sieci wsparcia, czyli o poszukiwaniu wspólnoty*, [w:] *Lokalne sieci wsparcia*, red. Maria Gagacka, Katarzyna Głąbicka, Radom: Wyd. Politechniki Radomskiej, 2010, s. 80-85.
- Kowalczyk Barbara, Wódz Kazimiera, *Blok rozszerzający 2. Ramowy model środowiskowej pracy socjalnej/organizowania społeczności lokalnej – projekt zmian w pomocy społecznej*, [w:] *Nowa praca socjalna. Organizowanie społeczności. Modele i strategie działania*, red. Kazimiera Wódz, Barbara Kowalczyk, Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, 2014, s. 34-35.
- Krajowy Program Przeciwdziałania Ubóstwu i Wykluczeniu Społecznemu 2020. Nowy wymiar aktywnej integracji*, Warszawa 2014, www.mpips.gov.pl.
- Mendel Maria, Rymśa Marek, *Po co nam pracownicy socjalni – organizatorzy społeczności? Solidarność, partnerstwo, przymierze w środowiskowej pracy socjalnej*, [w:] *Pracownicy socjalni i praca socjalna w Polsce-Między służbą społeczną a urzędem*, red. Marek Rymśa, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2012, s. 319-320.
- Olech Anna, *Praca socjalna a inne profesje: punkty styczne i rozłączne*, [w:] *Pracownicy socjalni i praca socjalna w Polsce. Między służbą społeczną a urzędem*, red. Marek Rymśa, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2012, s. 343.
- Piekara Andrzej, *Samorząd terytorialny i inne formy aktywności społecznej dawniej i dzisiaj*, Warszawa: Twigger, 2005.
- Pilch Tadeusz, *Spory o szkołę*, Wydawnictwo Akademickie ŻAK, Warszawa 1999.
- Pilch Tadeusz, *Środowisko lokalne – struktura, funkcje, przemiany*, [w:] *Pedagogika społeczna*, red. Tadeusz Pilch, Irena Lepalczyk, Warszawa 1995.
- Przewojska Justyna, *Nowe zarządzanie i governance w pracy socjalnej*, Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, 2014.
- Rymśa Marek, *Praca środowiskowa – od tradycji do terażniejszości*, [w:] *Praca środowiskowa w Polsce – tradycja i terażniejszość*, red. Marek Rymśa, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych, 2014, s. 8-9.
- Skrzypczak Bohdan, *Organizowanie społeczności lokalnej – pedagogiczne uwarunkowania środowiskowej usługi społecznej*, [w:] *Środowiskowe usługi społeczne – nowa perspektywa polityki i pedagogiki społecznej*, red. Mirosław Grewiński, Bohdan Skrzypczak, Warszawa: Wyd. Wyższej Szkoły Pedagogicznej TWP, 2011, s. 66-67.
- Starosta Paweł, *Poza metropolią*, Łódź: Wyd. Uniwersytetu Łódzkiego, 1995.
- Wódz Kazimiera, *Wprowadzenie. Podstawowe definicje*, [w:] *Nowa praca socjalna. Organizowanie społeczności. Modele i strategie działania*, red. Kazimiera Wódz, Barbara Kowalczyk, Warszawa: Centrum Rozwoju Zasobów Ludzkich, 2014, s. 17.
- Zarządzenie Nr 2209/2017 Prezydenta Miasta Radomia z dnia 12 maja 2017 r. w sprawie rozstrzygnięcia otwartego konkursu ofert Nr KZP/KP/VI/5/2017 na wsparcie wykonania zadania publicznego w 2017 r. z zakresu działalności wspomagającej rozwój wspólnot i społeczności lokalnych, <http://bip.radom.pl>.

Data przesłania artykułu do Redakcji: 2017.06.15
Data wstępnej akceptacji artykułu przez Redakcję: 2017.06.29